

EGY ANATÓLIAI EREDETŰ VÁNDORSZÓ

I

Az Alalah VII. rétegéből (i. e. XVIII. század) előkerült dokumentumok között találunk egy olyan táblát, amely több szempontból is érdeklődésre tarthat számot. E töredékes dokumentum (AT1/39/119) szövege D. J. Wiseman kiadásában¹ következőképpen hangzik:

Obv. Broken . . . (1) *a-di ša-ab?* . . . (2) *i-na¹mat hu-r [i]* (3) *wa-ši-ib* (4) *m. f. Su-mu-un-na-bi* (5) *uš-te-li-šu* (6) *40 pa-ri-si še'i id-di-in* (7) *ši-ta-at še'i* (8) *ša ha-an-du-ti* (9) *i-na qa-ti-šu-ma* (10) *ip-ki-du-nim* (11) *i-na mu-ši-im* (12) *ip-te-e-ma* (13) *iš-ri-iq-šu* (14) *IGI Ta-al-ma-am-mu* . . . rest broken . . . «. . . X was living in the Hurri-land. (f) Sumunnabi sent him up, giving him 40 *parisu* of barley and entrusting to him the rest of the barley which was spiced (? *handuti*). During the night he opened (the sacks?) and stole. Witness Talma-ammu . . . »

Itt a *handūtu* kifejezés *hapax legomenon* és az akkádban csak ebben a dokumentumban fordul elő, ezért magyarázata nehézségekbe ütközik. Wiseman arra gondolt, hogy e szó az árpa valamilyen tulajdonságát jelzi («spiced»), míg a The Assyrian Dictionary e kifejezés jelentését ismeretlennek tekinti.² Ugyanakkor W. von Soden a *handūtu* szót a **hamtūtu* 'pörkölés' kifejezéssel kísérelte meg magyarázni.³ Újabban Gaál Ernő pedig azt a kérdést vetette fel, nem lehetne-e a *handūtu* szót a *hīmtu/hīndu/hīntu* 'egy bőrzsák' kifejezéssel kapcsolatba hozni.⁴

Valóban, a szövegösszefüggés maga kívánja meg a *handūtu* kifejezés 'tartály, edény, zsák (árpának)' jelentését, mert az *iptē(ma)* «felnyitotta» igealak azt bizonyítja, hogy az árpát valamilyen tartályban, edényben vagy zsákban tartották. A dokumentumban rögzített eset a következőképpen rekonstruálható. Sumunnabi úrnő⁵ kapcsolatban állt egy emberrel, aki a legutóbbi holdtöltéig (a fennmaradt 1. sort kézenfekvő a következőképpen kiegészíteni: *a-di ša-ab-[ba-at-ti]*) Hurri földjén élt, és szolgálatába fogadta. Adott neki 40 *parisu* árpát (ami egy hónapi közepes adagnak felelt meg)⁶ és rábízta megőrizni a többi árpát egy lezárt (és talán lepecsételt) *handūtu*-ban. A Hurri földjéről jött ember

¹ D. J. Wiseman: The Alalakh Tablets. London 1953. 61.

² The Assyrian Dictionary. VI. 1956. 79b.

³ B. Meissner—W. von Soden: Akkadisches Handwörterbuch. 4. Lief. Wiesbaden 1962. 320.

⁴ E. Gaál: Alalahian Miscellanies II. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians in Honor of Ernest R. Lacheman. Ed. by M. A. Morrison and D. I. Owen. Winona Lake, Indiana 1981. 133, n. 4.

⁵ Sumunnabi úrnőre vonatkozólag fontosak Gaál Ernő megjegyzései: On the Chronology of Alalah level VII. Ann. USBREN SH 22 (1982) 46 skk.

⁶ Vö. D. J. Wiseman: i. m. 82 (No *243), 85 (Nos *258, *261).

azonban a helyett, hogy megőrizte volna az árpát, éjszaka felnyitotta a *handūtu*-t és ellopta a maradék árpát. Figyelembe véve azt a [tényt, hogy az ókori keleten nagy agyagedényeket, hombárokot használtak a gabonafélék tartására, bizonyára helyesen tulajdoníthatunk 'agyagedény' jelentést a *handūtu* kifejezésnek.⁷

Így a dokumentumot a következőképpen fordíthatjuk le:

«. . . X a Hurri földön élt a (legutóbbi) holdtöltéig. Sumunnabi úrnó felkarolta őt. Adott neki 40 *parīsu* árpát és rábízta (megőrzésre) a többi árpát, ami az edényben volt. Azután az éjszaka folyamán az felnyitotta (az edényt) és ellopta azt (ti. a többi árpát). Tanu Talma-ammu . . .».

A *handūtu* alak szemelláthatólag továbbképzés a **handū* vagy **handu* szóból vagy az elvont főnevek képzésére szolgáló *-ūt*, *-ūtu(m)* képzővel⁸ vagy a nomina unitatis képzésére használt *-(a)t-* képzővel (vö. pl. *sahlū* > *sahlātu* 'mustármag', *kakkū* > *kakkātu* 'borsó').⁹ Jelentéstani szempontból az utóbbi származtatás valószínűbbnek látszik, mivel a gabonaraktárak rendszerint nagyszámú gabonatartó edényt foglaltak magukba.

II

Míg az asszirológiai kutatások napjainkig erőfeszítéseket tettek az akkád *handūtu* jelentésének megtalálására, közben ugyanez a kifejezés már csaknem húsz évvel ezelőtt felbukkant egy másik sémi nyelvben, az arameusban. V. A. Livšic közzétett egy Nisa-i párthus dokumentumot (No 257), amelynek szövegében megjelenik az arameus *HNDWT'* logogramm.¹⁰ Livšic utalt a The Assyrian Dictionary *handūtu* címszavára, még ha nem is jelezte, hogy az akkád szó jelentése ismeretlen. Mindenesetre feltette a két szó azonosságát és az arameus **handūthā* kifejezést az akkád *handūtu* átvételének tekintette.¹¹

Ebben a dokumentumban a *HNDWTH* logogramm jelentését meggyőzően lehet tisztázni a *HN' LW 'L ŠNT XX XX XX XX X III III I BNDWTH ZNH* kifejezés és más ostrakonok formuláinak, mint pl. a 147. sz. (CIr) dokumentumban előforduló *BHWT' ZNH . . . HN' Lt 'L ŠNT IC XX XX XX X III II* «ebben az edényben . . . beszolgáltattott a 175. évre» szövegrésznek a párhuzamossága alapján. Világossá válik ebből a dokumentumból, hogy az arameus *handūthā*, amely ugyancsak *hapax legomenon*, nyilvánvalóan gabona tartására szolgáló nagy agyag edényt jelentett, éppen úgy, mint az akkád *handūtu*.¹² Így az is valószínűnek látszik, hogy az arameus kifejezés az akkádból

⁷ Ha *Wiseman* az *iptēma* 'felnyitotta' igealak fordításához hozzátette a „(sacks?)” szót s ha *Gaal* a *handūtu* kifejezést a *hindu* 'egy bőrszak' szóval akarta összehasonlítani, akkor nyilvánvalóan mindketten érezték, hogy a dokumentum szövegösszefüggésében a *handūtu* kifejezésnek valamilyen gabonatartó elnevezésének kell lennie.

⁸ *W. von Soden*: Grundriss der akkadischen Grammatik. Roma 1952. 71.

⁹ *W. von Soden*: i. m. 74.

¹⁰ *I. M. Dyakonov*—*V. A. Livšic*: Документы из Нисы I в. до н.э. Moskva 1960. 82. E dokumentum végeleges sorszáma No 2673 lesz a Corpus Inscriptionum Iranicarum-ban (CIr).

¹¹ *V. A. Livšic*: i. m. 39.

¹² *Harmatta János*: Egy párthus gazdasági dokumentum i. e. 151-ből *Ant. Tan.* 30 (1983) 221.

átvett kölcsönszó.¹³ Feltűnő azonban, hogy a *handūtu* kifejezés sohasem volt használatban a tulajdonképpeni asszír és babiloni területeken. Egyetlen előfordulása Alalahban azt bizonyítja, hogy sohasem tartozott az akkád alapszókészletéhez, használata az Alalahban használt akkádra korlátozódott s ezenkívül meglehetett a szomszédos területek nyelvében is, amelyek lakossága nagyrészt hurri vagy arameus eredetű volt. Hasonlóképpen az arameus *handūthā* szó használata is a nyugati arameusra korlátozódott. Valószínűleg a Földközi tenger partvidékén lakó arameusok vehették át ezt a kifejezést az Alalahban használt akkádból vagy hurriból. Következésképpen mindezek a megfigyelések a mellett a feltevés mellett szólnak, hogy a **handū* szó, a *handūtu* kifejezés alapszava jövevényszó volt Alalah akkád nyelvében, amely abba Kis-Ázsia vagy a Földközi tenger szomszédos partvidéki területeinek valamelyik nem-sémi nyelvéből került át.

III

Valóban, Menandros tanúsága szerint, amelyet Athenaios (X 434c) őrzött meg, létezett Kappadokiában, azaz egy Alalah szomszédságában fekvő országban, *xóρνv* alakban egy olyan edénynév,¹⁴ amely összevethető a **handū* kifejezéssel, *handūtu* alapszavával. Athenaios közli azt a véleményt is, amely szerint *xóρνv* perzsa kifejezés volt. Mindenesetre, e szó használata eléggé elterjedt volt a görög irodalomban a hellénisztikus korban Menadrostól a Septuagintáig s Athenaios bizonyára helyesen jellemezte *ποτήριον Ἀσιατικόν*-nak.¹⁵ Legrégibb előfordulása Menandrosnál kétségtelenül Kappadokiára utal mint eredeti hazájára, még ha nem zárhatjuk is ki annak a lehetőségét, hogy az Óperzsa Birodalom más területein is elterjedt.

Ha *xóρνv* tényleg egy Kappadokiában használt **kondu* vagy **kandu* edénynévre megy vissza, akkor ez az alak az anatóliai *g > k* és *dh > d* hangváltozással¹⁶ egy régebbi **gondhu/*gandhu*-ból fejlődhetett. Az utóbbi alak figyelemreméltó módon egybeesik a pie. **gandh-* 'edény, korsó' szóval, amelyre csak a germánból és talán a keltából van adatunk.¹⁷ A két szó csaknem azonos hangalakja és jelentése aligha lehet véletlen. Figyelembe véve, hogy Kis-Ázsia régi kultúrájának számos eleme — mint ez a régészeti leletek alapján közismert — utat talált a neolithikum, a bronzkor és a vaskor folyamán Európa népeihez, feltehetjük, hogy a pie. **gondhu* az anatóliai *o > a* hangváltozás után **gandhu* alakban eljutott a germán és a kelta törzsekhez.

A proto-anatóliai **gondhu* 'edény, korsó' kapcsolatba hozható továbbá a pie. **ghend-* 'megfog, megragad, összemarkol' tővel,¹⁸ azaz eredeti alakja **ghondu* 'összemarkolt gabonatermés, kéve' > 'egy kéve magjait befogadó korsó, edény' lehetett, amely a hehezet átvetésével később elkülönült a pie. **ghend-* tőtől. E jelentésfejlődéshez pontos práhuzamul kínálkozik a pie.

¹³ Mint ezt már V. A. Livšic feltette: id. m. 39.

¹⁴ A *xóρνv* szóról G. Neumann: Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit. Wiesbaden 1961. 29 skk. Nem ismerve a nyelvi adatok itt tárgyalt összefüggő sorozatát, Neumann a *xóρνv* szót a hettita *kankur-* 'nagy boros edény' kifejezésre kísérte meg visszavezetni.

¹⁵ XI 477 sk.

¹⁶ Erről J. Harmatta: Linguistique Balkanique 9 (1964) 45 sk.

¹⁷ J. Pokorný: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Bern—München 1959. 351.

¹⁸ Pokorný: id. m. 437.

**ghrebbh-* 'megragad, összemarkol' és különnyelvi származékai, óind *grbhi-* 'tartó, tartalmazó', óiráni **grabya-* 'gabonamérő edény' és újfelnémet *Garbe* 'kéve'.¹⁹

Később az anatóliai nyelvekben a **ghandu-* és **gandh-* szavak további 'búzakéve' > 'búza' jelentésfejlődése ment végbe. Így a hettita *kant-* (*kand-*) a **gandh-* 'búza' alakból fejlődhetett.

A szó kronológiai és területi változatai bizonyos lehetőséget nyújtanak a 'búza' indo-iráni neve, az avesztai *gantuma-* és az óind *godhūma-* szavak eredetének a tisztázására is. Az utóbbi korábbi jövevényszónak, egy nazalizált magánhangzós anatóliai **go~dhū* alak (vö. lykiai *χada-* < **kand-* 'búza')²⁰ átvételének látszik. Az anatóliaiakot a proto-ind **gaudhū*/*godhū* hangalakban fogadhatta be s a növények, növényi anyagok képzésére is szolgáló *-ma-* suffixummal (vö. pl. *dru-* > *druma-* 'fa')²¹ képezték tovább. Ezzel szemben az óiráni (avesztai) *gantuma-* (amelyet szintén a *-ma-* suffixummal képezték) egy későbbi anatóliai **gantū* alakot tükröz, amely **ghandu-*-ból fejlődött. Ez utóbbi egy régibb anatóliai **ghondu* alaknak lehet a fejleménye, amely előzménye volt a **gondhu* alakváltozatnak is.

Ugyanezen a nyelvterületen kereshetjük az Alalah-i akkádban használt **handū* > *handūtu* 'gabonartartó edény' kifejezés eredetét is. Az akkád **handū* vagy egy régibb anatóliai **ghandū* alaknak lehet az átvétele, úgy, hogy benne a gutturális aspirátát a laryngális *h*-val helyettesítették vagy egy későbbi **χandū* alakot kölcsönöztek, amely **kandū*-ra és tovább **gandhū*-ra vezethető vissza. Minthogy az anatóliai alakok pontos földrajzi és kronológiai megoszlását nem ismerjük, a két lehetőség közötti választás nehézségekbe ütközik. Az első lehetőség azonban kronológiai okokból valószínűbbnek látszik.

Az anatóliai **kandū* 'edény, korsó' kifejezést **kandu* alakban átvette az óperzsa is, amelyben később megjelent a *-ka-* képzővel továbbképzett **kandūka-* alak is. Ennek későbbi **kandūk* fejleményét a sāsānida korban is használták 'nagy gabonartartó edény' jelentésben s ez átkerült az örménybe is i. sz. 600 előtt *k'anduk* alakban 'nagy agyagedény gabonafélék tartására' jelentéssel. E kifejezés *kanduğ* alakban az arabban s *kndwğ* írásképben a szírben is meghonosodott,²² míg a késői óperzsa vagy korai középperzsa **kand* alak (a *-ka-* képző nélkül) lehetett a forrása az újhéber כַּנְדֻּךְ szónak.²³ De továbbél e szó az újperzsában *kāndu* alakban (< középperzsa **kandūk*) 'nagy agyagedény szemes termények tartására' jelentéssel napjainkig is.

A fentieket összefoglalva a tárgyalt kifejezések történeti kapcsolatait a következőképpen ábrázolhatjuk:²⁴

¹⁹ Pokorny: id. m. 455. Az óiráni **grabya-* szóról J. Harmatta: Die parthischen Ostraka aus Dura-Europos. Acta Ant. Hung. 6 (1958) 100.

²⁰ G. Neumann: Lykisch. Hb. d. Orientalistik. I. Abt. II. Bd. Lief. 2. Alt kleinasiatische Sprachen. Leiden—Köln 1969. 378.

²¹ A *-ma-* képzőről az indo-irániiban J. Wackernagel—A. Debrunner: Altindische Grammatik. II. 2. Die Nominalsuffixe. Göttingen 1954. 752.

²² H. Hübschmann: Armenische Grammatik. I. Theil. I. Abt. 256, No 670.

²³ J. Lewy: Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch. II. Leipzig 1879. 348.

²⁴ Jelek és rövidítések:

—— = fejlődés ———> = kölcsönzés

a. — anatóliai
akk. — akkád
ar. — arab
aram. — arameus

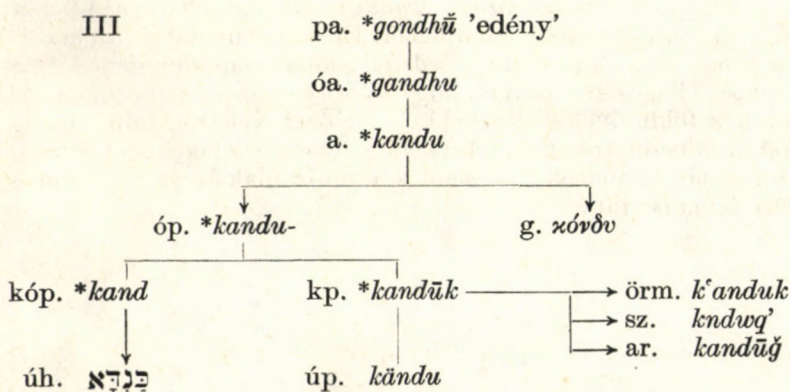
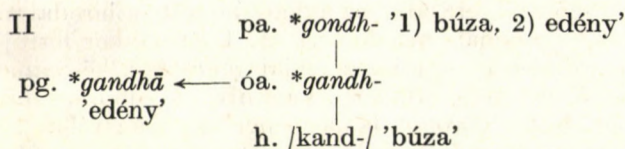
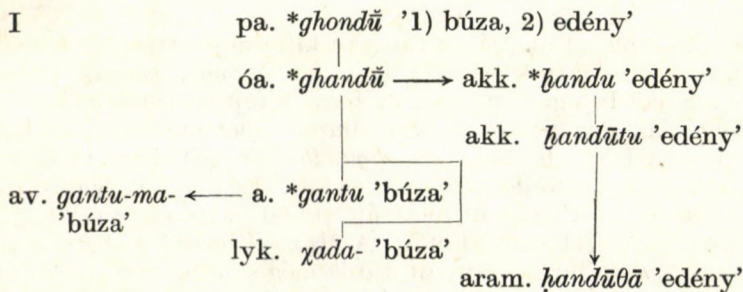
av. — avesztai
g. — görög
h. — hettita
ka. — késő-anatóliai

pie. *ghend- 'megfog, összemarkol'

kpie. vagy pa. *ghond-, *ghondũ 'összemarkolt termés, búzакéve' > 1) 'búza', 2) '(egy kéve magjait befogadó) edény'

pa. *ghondũ pa. *ghondh- pa. *gondhũ pa. *go~dhũ

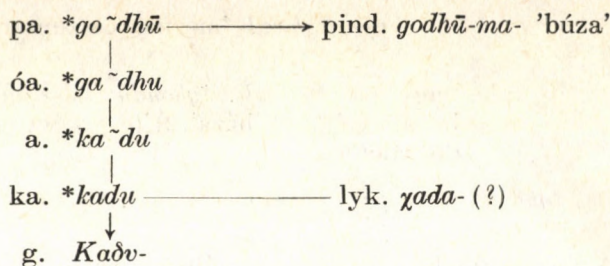
A következőkben e négy alakváltozat történetét különválasztva ábrázoljuk.

kóp. — késő-óperzsa
kp. — középperzsa
kpie. — késő-proto-indoeurópai
lyk. — lykiai
óá. — óanatóliai
óp. — óperzsa
örm. — örmény

pa. — proto-anatóliai
pg. — proto-germán
pie. — proto-indoeurópai
pind. — proto-ind
sz. — szír
úh. — újhéber
úp. — újperzsa

IV

IV

E genealógiai táblázat alapján a tárgyalt kifejezés történetének vázlatát a következőképpen rajzolhatjuk meg. Az anatóliai *ghond-, *ghondū 'búzakéve' > 1) 'egy kéve magjait befogadó edény', 2) 'búza' kifejezés valószínűleg a korai neolitikum folyamán jött létre. *go~dhū 'búza' fejleményét a proto-ind az i. e. III. évezred vége felé vehette át, míg *gandh- 'edény' változata valamivel később juthatott el a proto-germán törzsekhez. Egy másik változatát, a *ghandu 'edény' szót, az Alalahban használt akkád vette át *handū > handūtu alakban az i. e. XVIII. század előtt. A *kand- 'búza' (= hettita kant-), *kandu 'edény' és *gantu 'búza' alakváltozatok még szintén az i. e. II. évezred folyamán jöttek létre s közülük a *gantu alakot az óiráni i. e. 800 körül vehette át, míg a *kandu 'edény' szó az óperzsába, az akkád handūtu a birodalmi arameusba az i. e. V. század folyamán kerülhetett át. Ugyanakkor létrejöttek e kifejezésnek fiatalabb változatai is, mint a lykiai χada- és a késő-anatóliai *kadu- (amelyet a görög *Kadv-* átírás tükröz). Valamivel később, de mindenestre az i. e. III. század előtt a görögök is megismerték az anatóliai *kandu 'edény, korsó' és az óperzsa *kandu 'edény' szavakat. Az óperzsa *kandu 'edény' kifejezés a középperzsában *kand, *kandūk alakban élt tovább s ezt vette át az örmény, a szír, az arab és az újhéber. Ez az edénynév az újperzsában is továbbél a kändu 'nagy gabonatartó edény' szóban napjainkig.

Ez az áttekintés világosan mutatja, hogy a tárgyalt szócsoport története híven tükrözi mind a földművelés elterjedését a Közel-Keletről, mind pedig azokat a művelődési kapcsolatokat, amelyek az emberiség fejlődésének utolsó öt-hat évezrede folyamán az anatóliaiak, sémiekek, indo-irániak és a nyugateurópai törzsek között fennállottak.